

**BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINI MAXSUS FANLARNI
O‘RGANISH JARAYONIDA MAKTAB O‘QUVCHILARIGA ESTETIK
TARBIYA BERISH UCHUN KASBIY TAYYORGARLIGINING
MOHIYATI VA MAZMUNI**

Abdullayev Xusan Shuxrat o'g'li
CHDPU, mustaqil-izlanuvchi
x.abdullayev@cspi.uz

Ernazarova Gulnora Oblaqulovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, professori
g.ernazarova@cspi.uz

Annotasiya:

Ushbu maqolada, bizningcha, zamonaviy pedagogika fani oldiga bo'lajak o'qituvchilarni musiqa san'ati vositalari orqali maktab o'quvchilariga estetik tarbiya berishga samarali tayyorlashning maqsadlari, yo'llari, shakllari, mazmuni va usullarini, vositalarini ilmiy tahlil qilish va nazariy jihatdan ishlab chiqishni taqozo etadi.

Kalit so‘zlar: estetik tarbiyalash, pedagogik salohiyat, musiqa vosita, pedagogika, pedagogik komponent, kreativ fikrlar, axloqiy-estetik, zamonaviy musiqa.

Аннотация:

В данной статье, на наш взгляд, порождает существенные проблемы для современной педагогической науки, требующие научного анализа и теоретической разработки целей, путей, форм, содержания и методов, средств эффективной подготовки будущих учителей к эстетическому воспитанию школьников средствами музыкального искусства.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, педагогический потенциал, музыка как инструмент, педагогика, педагогический компонент, творческая мысль, нравственно-эстетическая, современная музыка.

Abstract:

This article, in our opinion, raises significant problems for modern pedagogical science, requiring scientific analysis and theoretical development of goals, paths,

forms, content and methods, means of effectively preparing future teachers for the aesthetic education of schoolchildren through the means of musical art.

Key words: aesthetic education, pedagogical potential, music as a tool, pedagogy, pedagogical component, creative thoughts, moral-aesthetic, modern music.

Bo'lajak o'qituvchilarni o'quvchilarga estetik tarbiya berishga tayyorlash muammosiga olimlarning eng faol e'tibor qaratgan davri XX asrning 70-80 yillari. Ularning tadqiqotining asosiy jihatlari quyidagilar edi:

- pedagogik ta'lim muassasalari talabalarining estetik tarbiyasini shakllantirish va rivojlantirish (G.I.Koroleva, S.G.Melnichuk va boshqalar);
- talabalar va o'qituvchilarning estetik madaniyati darajasini aniqlash va o'qituvchilarning estetik tayyorgarligi mezonlarini tanlash (S.A.Anichkin, M.A. Verb, V.T. Kalyanov, G.A. Petrova, S.I. Rostova, A.N. Semashko va boshqalar);
- kelajakdagi o'qituvchi shaxsining ijodiy, estetik yo'nalishini shakllantirish (TS Levshenko, V.A. Lisovskaya, N.V. Maksakova va boshqalar);
- pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalarida estetik tarbiyaga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish (D.X.Feldgon va boshqalar);
- talabalarni estetik tarbiyalashda individual omillar, shakllar, vositalarning roli (o'quv fanlari asosida):
- musiqiy (Yu.D. Kudakov, G.N. Padalka, E.I. Yudina va boshqalar);
- tasviriy san'at (HA Afonina, T.F. Oleinik, N.B. Smirnova, S.G. Sokolova va boshqalar)
- til (D.M. Axmadaliev, JI.E. Dementieva va boshqalar).
- pedagogik amaliyotlar (N.I. Voloshin, V.T. Sergeev, N.M. Fateeva va boshqalar).

Hozirgi vaqtda bo'lajak o'qituvchilarning estetik tayyorgarligi tobora ko'proq maxsus ilmiy tadqiqotlar ob'ektiga aylanib bormoqda, ammo yuqorida sanab o'tilgan ishlar orasida bo'lajak o'qituvchini maktab o'quvchilariga estetik tarbiya berish uchun tayyorlashga bag'ishlanganlar kam. musiqa-pedagogika fakulteti sharoitida musiqa san'ati. Ko'pincha talabalarga estetik tarbiya berish uchun bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash sohasidagi tadqiqotlar badiiy-grafik, filologiya, psixologik-pedagogika fakultetlari materiallari bo'yicha olib boriladi, garchi musiqa-pedagogika fakultetining kelajakni estetik jihatdan tarbiyalashda imkoniyatlari. o'qituvchilar ancha kengroq va boyroqdir. Aynan Musiqa va ta'lim fakulteti bo'lajak mutaxassislarni musiqa san'ati vositasida maktab o'quvchilariga estetik tarbiya berishga tayyorlashning eng keng ko'lamli vositalariga ega bo'lib,

keyinchalik estetik did, dunyoqarash, harakatlarni rivojlantirishda asosiy yuk musiqa o'qituvchisiga tushadi. bolani keyingi ta'lim, tarbiyalash va rivojlantirish jarayonida. Musiqa-pedagogika fakulteti sharoitida olim-tadqiqotchilar bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash muammosini qanday hal qilganliklarini ko'rib chiqamiz.

L.G. Archajnikova o'z tadqiqotida musiqa o'qituvchisi faoliyatining dastlabki nazariy pozitsiyalarini ko'rib chiqadi, ushbu faoliyatning ko'p qirrali xususiyatini tahlil qiladi, musiqa va estetik tarbiyada individual darslar va sinfdan tashqari ishlarning rolini ochib beradi. Muallif o'quvchilarni musiqiy-estetik tarbiyalash bo'yicha ishning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi: umumiy musiqiy rivojlanish berish, yuksak musiqa san'atiga bog'lash, xalq, klassik xorijiy, rus xalqlarining eng yaxshi namunalarida estetik didni va zamonaviy musiqa shakllantirish [16,10].

I.E.Raximbayevaning dissertatsiyasida maktab o'quvchilarining musiqiy-estetik rivojlanishi bo'yicha tarbiyaviy ish tashkilotchisi – o'qituvchi-musiqachining indikativ modeli ishlab chiqilgan. Muallifning fikriga ko'ra, ushbu model quyidagi komponentlarni o'z ichiga olishi kerak:

- o'qituvchi-pedagog mehnatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan umumiy pedagogik mahorat;
- musiqa va pedagogik faoliyatning asosiy tarkibiy qismlariga ega bo'lishni ta'minlaydigan kasbiy fazilatlar; faoliyatning axborot-kommunikatsiya komponentini shakllantirishga yordam beradigan nutq aloqasi madaniyati;
- bo'lajak o'qituvchining estetik tarbiyasi, shaxsning hissiy va axloqiy fazilatlarini yig'indisini nazarda tutuvchi, tajriba, ong va harakatning birligini nazarda tutadi [173].

A. A. Abdullinaning tadqiqotida musiqa-pedagogika fakulteti talabalarini maktab o'quvchilarini axloqiy-estetik tarbiyalashda musiqadan foydalanishga tayyorlash tizimini ishlab chiqishning uslubiy asosi axloqiy kategoriyalarning dialektik birligining qonuniyligi edi. va estetik, bu ishda bo'lajak musiqa o'qituvchilarining shaxsiyatini ma'naviy va kasbiy rivojlanish va o'z-o'zini rivojlantirish jarayonining asosiy printsiplari sifatida ishlaydi. Tadqiqotchi axloqiy-estetik komponentlar ma'naviy rivojlanish jarayonida shaxs ongining uzviy birligini, bo'linmas dinamik strukturasini tashkil etishini isbotlaydi. Axloqiy-estetik birlikning asosi shaxsning uzviy rivojlanish qonuni, uning atrofdagi voqelikni yaxlit aks etishidir. A.A. Abdullina ta'kidlaydiki, yaxlit, barkamol shaxsni shakllantirish uni tarbiyalashga kompleks yondashuvni o'z ichiga oladi. Agar

shaxsning ma'naviy rivojlanishi axloqiy va estetik sintez orqali o'tsa, muallifning fikricha, maqsadli pedagogik ta'sir jarayonida bu birlikni buzish mumkin emas. Bu, bir tomondan, yosh avlodni axloqiy tarbiyalashda go'zallik vositalaridan faolroq va samaraliroq foydalanishni, ikkinchi tomondan, shaxsni axloqiy jihatdan yuksaltirishning estetik jihatini yanada to'liq va chuqurroq ochib berishni talab etadi. [2].

N.Yu. Pavlovaning ta'kidlashicha, o'quvchilarni estetik tarbiyalashda musiqa o'qituvchisining tizimli-rolli faoliyatining mazmunini aniqlash bo'yicha ishlar olib borildi, buning natijasida musiqa o'qituvchisining rollar to'plami aniqlandi, bu professional ravishda belgilangan rollar tizimidir. Tadqiqotchi har bir kasbiy shartli rolning mazmunini va belgilangan rol mazmunining o'quvchilarni estetik tarbiyalashning vazifalari, maqsadlari, vazifalari, bosqichlari, shakllari va usullariga bog'liqligini aniqladi [152].

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini maktab o'quvchilari bilan estetik ishlashga tayyorlashning katta imkoniyatlari nafaqat ularning musiqa va pedagogika fakultetlarida ta'limning ko'p qirraliligi, balki o'quv rejasida maxsus individual tayyorgarlik blokining mavjudligi bilan ham bog'liq. Musiqa san'ati yordamida maktab o'quvchilariga estetik tarbiya berish uchun bo'lajak mutaxassisni tayyorlashga eng bevosita ta'sir ko'rsatadigan alohida fanlardir.

L.G.Archajnikovanning tadqiqotlarida cholg'u o'rgatish jarayonida musiqa o'qituvchisining kasbiy fazilatlarini shakllantirish muammolari aniqlangan, quyidagi vazifalar belgilab berilgan:

- kasbiy ko'nikmalarni egallashni ta'minlaydigan ko'p qirrali maxsus dasturlarni o'rganish;
- pianino yozishning turli uslub va shakllari bilan tanishish, musiqiy matnni to'g'ri o'qish va o'z ijrochilik tajribasi asosida musiqiy asarning badiiy qiyofasini ochish qobiliyatini rivojlantirish;
- musiqa asari ustida mustaqil ishlash malakalarini tarbiyalash;
- musiqa tinglash uchun maktab dasturlariga kiritilgan maktab repertuarida ishlash.

G.N.Padalkaning pedagogika institutlari talabalarini individual ta'lim jarayonida musiqiy-estetik tarbiyalashga bag'ishlangan dissertatsiya tadqiqotida bo'lajak musiqa o'qituvchilariga musiqa asarlarini ijro etishning ifodaliligiga o'rgatish masalalarini o'rganish markaziy o'rinni egallaydi [153]. Tadqiqotchi musiqa-pedagogika fakulteti talabalarini musiqiy-estetik tarbiyalashning maqsad va vazifalarini belgilab berdi hamda ijro mahorati, ifodaliligining quyidagi mezonlarini belgilab berdi:

- musiqiy asarning obyektiv mazmuni negizida yotgan muallifning asar niyatini to'g'ri ochib berish;

- ijro etilayotgan musiqaga individual hissiy munosabatning namoyon bo'lishi.

Talabalarda musiqiy asarlarni ifodali talqin qilish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga qaratilgan individual ta'lim mazmuni, yo'llari va usullarini asoslashda quyidagi masalalar ko'lami o'rganiladi:

- bajarilayotgan asarlarning ob'ektiv mazmunini (muallif niyatini) tushunishga yordam beruvchi talabalar bilan ishlash usullari; bastakor ijodining stilistik xususiyatlarini o'rganish; o'rganilayotgan asarlarni har tomonlama tahlil qilish.

- ijro etilayotgan musiqaga talabalarning individual ijodiy munosabatini faollashtirish; o'rganilayotgan asarlarning talabalarga pianistik "shou"; individual darslarda yozuvdan foydalanish; tinglash talqinlarini tahlil qilish tamoyillari.

- o'quvchilarning pianino chalishni tayyorlashda ijrochilik siklining boshqa sinflarida, yakkaxon kuylash va fortepiano ijrochiligida egallagan malaka va ko'nikmalaridan foydalanish; dirijyor-xor mahorati va pianino ijrochiligi [153].

Yu.D. Kudakov bo'lajak o'qituvchilarni kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining estetik madaniyatini shakllantirishda chuvash xalq qo'shiq san'atidan foydalanishga tayyorlashni o'rganar ekan, uning umumiy pedagogik, maxsus va axloqiy tayyorgarligiga qaratilgan mutaxassisning professional musiqiy va pedagogik faoliyati tizimini ishlab chiqdi. [100].

N.G. Kandelaki, fortepiano sinfidagi o'quvchilarning estetik madaniyatini rivojlantirishni tahlil qilib, quyidagi xulosalarga keladi:

- estetik madaniyatni rivojlantirish musiqa asarining estetik ahamiyatini bilish bilan bog'liq bo'lgan asosiy cholg'u sinfida maqsadli ishlash bilan mumkin;

- estetik madaniyatning shakllanishi estetik ongning barcha tarkibiy qismlarini pianino kompozitsiyasini bosqichma-bosqich modellashtirish va uning "ideal" talqinini yaratish bilan parallel ravishda sodir bo'ladi;

- estetik madaniyatni rivojlantirish talabaning estetik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan barcha harakatlarini belgilab beradigan estetik pozitsiyasini shakllantirish uchun zarurdir.

T.I.Lavrishchevaning fikricha, fortepiano sinfida o'quvchilarning musiqiy tasavvurlarini faollashtirish nuqtai nazaridan olib boriladigan ishlar pedagogik ish shakllarining musiqiy tasavurning individual tipologik xususiyatlari bilan bo'lajak mutaxassislarning musiqiy ta'lim jarayoni dinamikasi bilan bog'liqligi ijobiy natija beradi va hisobga olinadi [106].

Dissertatsiya tadqiqotida I.N. Nemykina ijro amaliyoti va uning pianino sinfida

musika o'qituvchisini kasbiy-pedagogik tayyorlashdagi roliga qaratilgan, ayniqsa, ijrochilik faoliyati nafaqat maxsus tayyorgarlik shakli, balki, birinchi navbatda, kelajakni tayyorlashdir. umumta'lim maktabida musika va estetik ish bo'yicha mutaxassis. Sinfidan tashqari ishlar, tadqiqotchining fikricha, maktab o'quvchilarini musiqiy-estetik tarbiyalashning optimal va samarali shaklidir: musika haqidagi mavzuli suhbatlar, ma'ruzalar – konsertlar maktab o'quv dasturi materialini tabiiy ravishda to'ldirishi va boyitishi mumkin. Darslik materialiga tabiiy qo'shimcha bo'lib, dars mavzularini buzmaganda holda o'quvchilarning musiqiy rivojlanishi, estetik va axloqiy tarbiyasi uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratadi [142].

N.L. Belaya pedagogika oliy o'quv yurtlarining musika-pedagogika fakultetlari talabalarining individual tayyorgarlikda ijodiy faolligini shakllantirish jarayonini o'rganar ekan, bo'lajak musika o'qituvchilarini kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashda katta imkoniyatlarga ega bo'lgan bunday mashg'ulot turi har doim ham amalda emasligini ta'kidlaydi. bo'lajak mutaxassislarni zarur ko'nikma va malakalarga ega bo'lishiga ta'sir etuvchi omil. Tadqiqotchining fikricha, individual ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqilligi, emotsionalligi, aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga yetarlicha e'tibor berilmayapti. Mustaqillikni tarbiyalash va bo'lajak o'qituvchilarning obrazli-hissiy sohasini rivojlantirish talabalarining musiqiy va nazariy bilimlari hajmini kengaytirish, ularning tadqiqot faoliyatini faollashtirish orqali o'rganilayotgan materialni ongli ravishda idrok etish orqali yordam beradi: muammo yaratish. vaziyatlar, she'riy va musiqiy taqqoslashlarga murojaat qilish, musiqiy asar tahlilini bajarish.

Shaxsiy o'rganish imkoniyatlarini aniqlashda N.L.Belaya quyidagi muhim fikrlarni hisobga oladi:

- 1) shaxsning kasbiy fazilatlarini, ijro va pedagogik mahorat va ko'nikmalarni rivojlantirish;
- 2) ijodiy pedagogik fikrlashni faollashtiruvchi faol metodikadan foydalanish;
- 3) o'quvchilarning ijodiy faoliyatini shakllantirish jarayonini faollashtiradigan aniq usul va usullardan foydalanish.

Pianino sinfida bo'lajak musika o'qituvchilarini tayyorlashda T.V. Voronova musiqiy asarlarni yaxlit va tabaqalashtirilgan tahlil qilish usullarini, shuningdek, qiyosiy tavsiflash, tarixiy va uslubiy deduksiya usullarini qo'llashni taklif qiladi, chunki bo'lajak mutaxassislarning bilimlarini muntazam o'sishiga, ularning tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirishga samarali yordam beradi.

Dissertatsiya tadqiqotida A.G. Menabeni umumta'lim maktabi musika o'qituvchisining individual vokal tayyorgarligining o'ziga xos xususiyatlarini

ochib, quyidagi masalalar ko'rib chiqiladi: ta'limning kasbiy yo'nalishining o'ziga xosligi; umumta'lim maktabi musiqa o'qituvchisining individual vokal tayyorgarligida o'quv materialini tanlash va qo'llash xususiyatlari; maktab vokal o'quv materialini bo'lajak mutaxassis tomonidan bajarish uchun maxsus ko'nikmalarni shakllantirish usullari; individual vokal mashg'ulotlarida hamrohsiz qo'shiq aytish xususiyatlari; Musiqa-pedagogik fakultetining yakkaxon xonandalik sinfida o'qiyotganda talabalarning mustaqil ishlarining ahamiyati.

Umumta'lim maktabining bo'lajak musiqa o'qituvchisining individual vokal tayyorgarligida o'quv materialini tanlash va qo'llash xususiyatlarida muallif o'quvchilar jamoasining vokal-texnik va umumiy musiqa o'rtasidagi tafovut kabi o'ziga xos xususiyatini ko'rsatadi. talabalarning rivojlanish darajasi. Ushbu holatni inobatga olgan holda, A.G. Menabeni o'z ishida, birinchi navbatda, talabaning vokal va texnik ma'lumotlariga asoslanadi. O'quv material talabaning barcha ma'lumotlariga mos kelishi kerakligi sababli, tadqiqot muallifi uning badiiy tomoniga e'tibor beradi. Tadqiqotchi, qoida tariqasida, MPF talabasining vokal va texnik imkoniyatlari uning umumiy musiqiy rivojlanishidan past ekanligini ta'kidlaydi va u vokal jihatdan oson, ammo badiiy mazmun jihatidan qiziqarli bo'lgan repertuarni tanlashi kerak. bu borada uning rivojlanish darajasiga yaqin bo'lishi yoki mos kelishi. Muallif o'quv materialini qo'llashdagi ushbu tendentsiya quyidagi sabablarga ko'ra ayniqsa muhim deb hisoblaydi:

- o'quvchining har tomonlama o'sishi uchun shart-sharoit yaratadi va xonanda tarbiyasining yetakchi tamoyili – uning badiiy va vokal-texnik rivojlanishining uyg'un birligini amalga oshirishga xizmat qiladi;
- bo'lajak mutaxassisning umumiy musiqiy saviyasini rivojlantiradi;
- ovozli asar ijrosiga qiziqishni shakllantiradi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisini kasbiy tayyorlash jarayonida individual ta'limning afzalliklarini qayd etib, G.M. Tsipinning ta'kidlashicha, individual ta'lim odatda o'quvchilarda yuqori darajada rivojlangan, lekin ayni paytda tor, mahalliy ko'nikma va qobiliyatlarni shakllantirishga olib keladi. Tadqiqotchi ushbu holatga yordam beradigan quyidagi omillarni aniqlaydi:

- 1) o'quv va ijro repertuari bo'yicha minimalni o'zlashtirish;
- 2) amaliy bilim mohiyatan kasbiy-o'yin sifatlarini tayyorlashga aylanadi; nazariy-umumlashtiruvchi xarakterdagi bilimlar fondini to'ldirish ko'plab talabalar uchun sekin va samarasiz sodir bo'ladi; kognitiv tomonning nisbati pastdan ko'proq bo'lib chiqdi;

- 3) bir qator hollarda o'qitish yaqqol avtoritar xarakterga ega bo'lib, o'quvchini yosh musiqachining mustaqilligi, faolligi va ijodiy tashabbusini kerakli darajada rivojlantirmasdan, tashqaridan berilgan talqiniy modelga amal qilishga yo'naltiradi;
- 4) individual ta'lim jarayonida shakllanadigan ko'nikma va malakalar, qoida tariqasida, ko'lami cheklangan, etarlicha keng va universal emas.

Shubhasiz, biz tomonidan tahlil qilingan asarlar musiqa-pedagogika fakulteti talabalarini maktabdagi tarbiyaviy ishlarga kasbiy tayyorlash muammosini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Biroq, bo'lajak musiqa o'qituvchilarini tayyorlash muammosining quyidagi jihati yuqorida qayd etilgan ishlarda tegishli e'tiborni topa olmadi: musiqa-pedagogika fakulteti talabalarini individual tayyorlash blokining ijrochilik kassalarida o'rganilgan ishlar ko'rib chiqilmagan. maktab o'quvchilarini musiqa san'ati orqali estetik tarbiyalashning eng muhim tarkibiy qismi sifatida.

Demak, hozirgi vaqtda pedagogik nazariya va amaliyotda musiqa san'ati vositasida bo'lajak o'qituvchilarni yosh avlodga estetik tarbiya berishga tayyorlash muammolarini izlash va nazariy asoslashga katta e'tibor qaratilmoqda. Bizning fikrimizcha, musiqa-pedagogik fakultetida bo'lajak o'qituvchilarning fan tayyorgarligining ijrochilik darslarida o'rganiladigan va maktab o'quvchilarini musiqa san'ati yordamida estetik tarbiyalashda ularning eng muhim tarkibiy qismi hisoblangan musiqa repertuariga alohida e'tibor qaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim to'g'risida"gi 2020-yil 23-sentabr O'RQ-637-sonli Qarori.
2. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017yil-488-bet.
3. O'zbekiston respublikasi prezidentining farmoni. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.
4. Апраксина О.А. Музыкальное образование в русской общеобразовательной школе. - М.-Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1948. - 148 с.
5. Абдуллина А.А. Подготовка студентов музыкально-педагогического факультета к использованию музыки в нравственно-эстетическом воспитании школьников: Дис...канд. пед. наук: 13.00.01. - Казань, 1991.-243 с.
6. Павлова Н.Ю. Подготовка будущих учителей к системно-ролевой деятельности в эстетическом воспитании учащихся: Дис...канд. пед. наук: 13.00.08. - Чебоксары, 2003. - 210 с.

7. Падалка Г.Н. Музыкально-эстетическое воспитание студентов пед-институтов в процессе их индивидуального фортепианного обучения. Автореф. дис.... канд. пед. наук. - Москва, 1970. - 21 с.

8. Кудakov Ю.Д. Подготовка учителя музыки к формированию эстетической культуры школьников: (На материале дисциплины "Основной музыкальный инструмент"): Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - Чебоксары, 1998. - 233 с.

9. Лаврищева Т.И. Об активизации музыкального воображения студентов-пианистов // Профессиональная направленность занятий в педвузе. Вып. 1. С. 24-31.

10. Немыкина И.Н. Содержание и функции обобщенных понятий в профессиональной подготовке учителя музыки: Дис...д-ра пед. наук: 13.00.01. - М., 1997.-322 с.

